

НЕКРОПОЛІ ДАВНЬОРУСЬКИХ ХРАМІВ ЧЕРНІГОВА

Серед об'єктів дослідження Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника найбільш загадковими та невивченими є некрополі чернігівських храмів, а також прилеглих до них територій, які входять до так званих охоронних зон. Загальна площа охоронних зон заповідника складає 62 гектари і включає територію Валу (колишнього Дитинця), Єлецького монастиря з ділянкою навколо кургану Чорна могила, Болдиної гори та Троїцько-Іллінського монастиря, П'ятницької церкви, Алеї героїв та Катерининської церкви, які на сьогодні мають різний рівень дослідженості.

У зв'язку із зростанням уваги до історії України, і зокрема до історії Чернігова, пропонуване дослідження є лише спробою скласти найбільш детальне уявлення про некрополі давньоруських храмів.

Спроби дослідити некрополі Спаського собору (п. XI ст.), Борисоглібського собору (п. XII ст.), Успенського собору (поч. XII ст.) були здійснені при проведенні архітектурно-археологічних досліджень.

Дослідження Спасо-Преображенського собору — одного з найдавніших храмів України, проводилось у 1923 р. експедицією під керівництвом М. Макаренка. У результаті досліджень у піддоловічному просторі собору, на жаль, не було виявлено приміщень від давніх великокняжих часів. Хоча здавна Спаський собор відомий як усипальниця «великих» князів чернігівських.¹ За літописами, у соборі поховано 7 чернігівських князів та одного митрополита. М. Макаренко був певен, що в самих мурах Спаса в аркасолях збереглись поховання давньоруського періоду.

Багато шиферних гробниць виявлено у прибудовах до Спаського собору, які не збереглись до нашого часу і які, на думку дослідника, були тими приміщеннями, де поховано чернігівських князів. Подальші дослідження охоронної зони Спаського собору дадуть можливість скласти певне уявлення про некрополь храму.

З розвитком християнських законів змінювались традиції поховальних обрядів. За правилами давніх християнських законів в храмах не дозволялось ховати тіла померлих, так як в них покладали святі мощі мучеників. Але з часом, коли ці правила прийшли у забуття, було дозволено ховати у церквах спочатку єпископів, потім настоятелів, священників, ченців та, нарешті, світських осіб, які відзначились при будівництві певного храму. Тому згодом, при будівництві церков під підлогою в обмеженій кількості стали робити склепи для поховання померлих.

Склепом називаються могили, з усіх боків обкладені цеглою у вигляді камери, для якої не потрібно виведення особливої споруди на поверхні землі. Вірогідно, видача дозволу та відведення місць для поховання входили до компетенції церкви. До того ж, церква визначала місця поховань для певної категорії померлих: архієреїв ховали у храмі перед царськими дверима, світських осіб — посередині. Нікого, крім немовлят, не мали права ховати у вівтарі, між вівтарем та амвоном. Але з часом, всіх померлих починають ховати у склепах під центральними частинами храмів.²

При дослідженні Спаського собору були відкриті склепи, які заслуговують окремої уваги. У центральній наві собору між другим та

першим (праворуч від входу) стовпами під четвертим рівнем підлоги знайдено склеп прямокутної форми 4,12х3 м., висотою 2,15 м., перекритий коробовим склепінням, вхід в який влаштовано з заходу. На дні склепу знайдено п'ять пограбованих трун, дві з яких дитячі, а також залишки великої труни, розкиданої по усьому склепу. В одній з трун добре зберглося поховання жінки у народному українському одязі XVI—XVII ст. Зважаючи на те, що у склепінні були пробиті два отвори, більший грабіжницький, інший — невеликий, через який не міг пролізти грабіжник, М. Макаренко вважав, що це саме той склеп, який було пробито під час ремонту Спаського собору у 1791—1796 рр., джерела сповіщать, що «В 1796 р. при возобновлении собора балка, упавшая с разбираемых хоров, пробила над полом соборным свод каменного склепа. В склепе видели кости и кусок дорогой парчи, покрывавшей усопшего. Под полом собора видели много других гробов, из которых уцелели не многие; на одном из них был (большой) меч, на другом какие-то украшения».³

Підтвердженням згадок чернігівських істориків про склеп, який довгий час існував у середній частині Спаського собору і в якому ховали шляхетних мешканців міста та священнослужителів, можуть слугувати й інші обставини. При перекритті підлоги собору у 1901 р. було відкрито великий отвір з правого боку між двома колонами. Спускаючись в нього, самовидці бачили велику камеру, наполовину засипану сміттям, з-під якого у деяких місцях виступали дерев'яні труни. На одній з них уціліла оксамитова скур'я та епітрахиль священика.⁴ Вірогідно, це був склеп, відкритий та обстежений експедицією М. Є. Макаренка. Але деякі моменти в описах самовидців та матеріалах досліджень не співпадають. Крім того, в архівних справах Чернігівської Духовної Консисторії зберігався дуже цікавий документ, на який посилаються чернігівські історики. 2 серпня 1785 р. чернігівський протопоп Іоанн Левицький на ім'я чернігівського архієпископа Феофіла Ігнатовича подав рапорт, в якому писав: «В соборной черниговской Спасской церкви находящийся для кладбища мертвых телес склеп крайне обветшалый, в силе же указанного запрещения к погребению в нем мертвых, тоже не нужной, а паче происходящими от него вредными парами опасный, засыпать землею о повелении всенижайше прошу Вашего ясно в Боже Преосвященства».⁵ Сископ передав рапорт в консисторію для розгляду та докладу. Консисторія, погодившись з рапортом Левицького, що «вредных паров нет, но склеп ветх», вирішила засипати склеп, зробити над ним склепіння та вирівняти цеглою. З свого боку Феофіл Ігнатович на доповіді консисторії поклав резолюцію від 18 вересня 1785 р.: «прежде землею засыпать, а потом засклепить».⁶

За однією з версій, склеп було пограбовано десь у кінці XVIII ст., тому духовенство, щоб приховати факт пограбування та перекрити доступ до склепу, вирішило його засипати.

Другий склеп знайдено біля північної стіни північної нави собору навпроти першого (лівого від входу) стовпа. Склеп прямокутної форми 2,29х2,40 м., перекритий коробовим склепінням, вміщував поховання в трунах у чотири шари, між кожними двома лежали поперечні бруси. Перший шар складався з трьох поховань, які М. Макаренко датував кінцем XVII або початком XVIII ст.⁷ У одному з цих склепів була похована перша дружина чернігівського полковника Павла Леонтійовича Полуботка Сфімія Василівна (померла 8.02.1717 р.), племінниця гетьмана Івана Самійловича Самойловича.⁸

Аналізуючи відкриті склепи Спаського собору, можна вважати, що вони були влаштовані у період XVI—XVIII ст. і містили поховання шляхетних громадян та членів їх родин.

Якщо Спаський собор був відомий як усипальниця переважно «великих» князів чернігівських, то Борисоглібський собор відомий, як усипальниця духовних ієрархів.⁹ І це не випадково, бо Борисоглібський собор до 1786 р. був головною спорудою Борисоглібського монастиря і в той же час до 1790 р. кафедрою чернігівських архієпископів.¹⁰

За даними архівних джерел під підлогою, Борисоглібського собору здавна існував великий склеп.¹¹

Співставляючи та аналізуючи дані архівних документів, друкованих джерел і архітектурно-археологічних досліджень, авторами зроблено деякі висновки.

Склеп святого Феодосія Углицького (помер 1696 р.) був добре відомий з кінця XVII ст. Він знаходився під підлогою північного нефу, декілька разів перероблювався і в XIX ст. мав розміри 9,72x2,88 м. До склепу можна було потрапити по східцях з південного нефу, а з 1855 р. через один з напівкруглих приділів, прибудованих до ротонди XVII ст., зведеної біля західного portalу Борисоглібського собору. Саме у південному приділі влаштовано новий вхід до склепу Ф. Углицького.

Праворуч від входу до склепу у 1750 р. був похований архієпископ, викладач філософії чернігівського колегіуму Амвросій Дубневич.¹²

Імена перелічених чернігівських архієпископів Феодосія Углицького, Амвросія Дубневича, включаючи Лазаря Барановича, були зафіксовані на бронзовій дошці, виготовленій у 1890 р. і прикріпленій до одного з стовпів храму.¹³ Дошка не збереглася.

Але, на жаль, місця не всіх поховань визначені, тому допомогою в цьому є матеріали архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору, проведених у післявоєнний період експедицією під керівництвом М. В. Холостенка. Під час розкопок під підлогою основного обсягу храму було виявлено декілька поховань.

Під підлогою північного нефу знаходились три поховання, склепи яких були вирубані у залишках фундаменту цегляної споруди поч. XI ст., відкритої археологами. У склепі № 1 виявлено гробницю чернігівського архієпископа Феофіла Ігнатовича (помер 1788 р.), у склепі № 2 — гробницю чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (помер 1693 р.). Одне поховання у склепі № 3, датоване М. Холостенком поч. XVII ст., залишилось не атрибутованим.¹⁴

Після закінчення дослідження гробниці № 1 та № 2 були перезаховані під підлогою північної апсиди, а гробниця № 3 повернута паралельно західній стіні собору і схована. Але в соборі залишився ряд поховань, які потребують атрибутації.

Як бачимо, влаштування склепів у Борисоглібському соборі проводилось протягом XVII—XVIII ст., в той час коли при кафедральному монастирі існував архієрейський дім. За наказом Катерини II про секуляризацію церковних земель 1786 р. Борисоглібський монастир закрито, а за наказом від 10.11.1790 р. чернігівському архієпископу визначили переселитися до Троїцько-Іллінського монастиря.¹⁵ З цього часу чернігівських архієпископів починають ховати у склепі під підлогою Троїцького собору.¹⁶

Крім того, Борисоглібський собор вважався родинною усипальницею князів династії Святославичів. Літературна пам'ятка II пол. XII ст. «Слово про князів» оповіщає, що померлий у 1123 р. князь Давид Святославич був похований у побудованому ним Борисоглібському соборі. Відомості про поховання Ізяслава — сина Давида Святославича, у соборі має Іпатіївський літопис. Але дослідженнями у соборі не виявлено поховань давньоруського періоду, хоча біля стін храму знайдено багато шиферних гробниць, але наявність аркасалій — поховальних ніш —

вказує на них. Цегельна гробниця була знайдена у 1869 р. біля північно-східного кута собору в траншеї теплотраси, яку проводили до Колегіуму. Хто похований в гробниці, не встановлено, але це була людина, що займала високе становище у феодальному суспільстві, бо поховання зроблено на території Дитинця, біля собору в кам'яному саркофазі.

Успенський собор Єлецького монастиря — пам'ятка архітектури к. XI ст. — з давніх часів слугував місцем поховання ченців, церковних ієрархів, а з XVII ст. і світських осіб.

До останнього часу тут було відомо про існування лише одного аркасолію — поховальної ніші — в південній стіні храму, який був знищений в XIX ст. під час мурування стін підземного ходу, який зв'язував Успенську церкву з Петропавлівською трапезною. У результаті обстеження в північній стіні нартексу церкви XII ст. виявлено ще два аркасолія. Вони за виглядом і розміром відрізняються від типових поховальних ніш давньоруських храмів.

Для того, щоб вмістити в невеликій аркасолій (висота 1,3 м, глибина 0,94 м, довжина 1,69 м) труну, в їх бічних стінах зроблені невеликі прямокутні в плані і профілі заглиблення довжиною 0,44—0,46 м., перекриті шиферними плитами. Оскільки ніші займають практично всю ширину північної стіни, розділяючись між собою лише тонкою перегородкою в ширину плінфи (0,31 м), заглиблення аркасолій звернуті одне на захід, інше на схід. Арки поховальних ніш мурувались з плінфи з використанням опалубки, сліди якої збереглися на внутрішній поверхні аркасолій. У західній ніші виявлено фрагмент фрескового тиньку з слідами розпису червоною охрою, який, певно, імітував драпірувальні тканини, а також частину графіті. В підлозі нартекса простежено пробиті отвори в муруваннях підземних склепів. Один з них, відомий ще з минулого століття, обстежувався А. А. Карнабедом. Він знаходиться навпроти західного порталу храму, і має вигляд камери розміром 3,1x2,4 м з вузьким (1,05 м) входом з цегляними сходами. За характером будівельного матеріалу склеп можна датувати сер. XVIII ст. Вхід перекрито трьома шиферними плитами, які утримуються горизонтальними залізними балками. Склепіння в поперечному перетині має трилопатеву форму, це пов'язано з технікою мурування поховальних споруд того періоду. При будівництві камери, стіни її та нижні частини коробового склепіння були вимуровані зсередини, далі наверх залишеної щілини укладалась опалубка, зверху якої вже зовні склепу домурувалось півциліндричне склепіння дещо меншого діаметру. В аналогічній техніці виготовлено і ще один склеп, який знайдено в північній частині нартексу. Кілька років тому, тут було пробито отвір розміром близько 0,5x0,5 м. Склеп, як виявилось в процесі розчищення від сміття, був пограбований. Його змуровано з аналогічної цегли сер. XVIII ст. Склеп меншого розміру, ніж попередній (ширина 1,5 м, довжина 2,27 м, висота 1,6 м) і не має входу. Склепіння його муроване по опалубці, під заваленими дошками опалубки виявлено розкидані уламки дерев'яної труни, обтягнутої зеленою шовковою тканиною і оббитої по краю позолоченим позументом. Труна спиралась на невеликі складно-профільовані ніжки токарної роботи, яких було близько восьми. Кістяк похованої людини, поганої збереженості, належав чоловіку віком 30—35 років, який був вдягнений в кафтан з відворотами з сукна на полотняній підкладці, тканина втратила свій первісний колір. Гудзики були виготовлені з дерева і покриті позолотою. Серед будівельного сміття знайдено невисокої гостроносі чоботи покійного і срібний галун якоїсь частини мундиру. Але найцікавішою знахідкою виявилась шийна стрічка орденна. Сам орден попав до рук грабіжників, судячи з вушка, яке лишилось на стрічці, він був срібним з позолотою. Стрічка належить іноземному ордену, назву якого ще належить встановити. За характером по-

крою одягу цей військовий або чиновник був похований за часів царювання Катерини II або Павла I. В результаті проведеної біолокаційної розвідки в приміщенні церкви, виявлено місце розташування 9 склепів, п'ять з них можна ототожнити з похованнями, описаними у «Епархиальных известиях»: архімандрита Єлецького монастиря Іоанкія Галатовського — автора «Скарбниці», Андрія Степановича Милорадовича — першого цивільного губернатора Чернігівського намісництва, настоятеля Єлецького монастиря Феодіакта Праведникова — першого вікарія Чернігівської єпархії, Єфимії Іванівни Домонтовичевої — дружини колезького радника Чернігівського намісництва Прохора Забели та Василя Андрійовича (Каспаровича) Дуніна-Борковського — Чернігівського полковника і генерального обозного.

Чотири інші склепи (серед них два досліджені) безіменні. Зовні храму простежено ще 3 склепи: навпроти західного portalу склеп (де похована родина Полуботків), досліджений Г. О. Кузнецовим,¹⁷ поряд досі не вивчений склеп, який знаходиться біля південно-західного кута церкви, де весною 1997 р. стався провал ґрунту, та у вівтарній частині приділа св. Іакова (в якому поховані Лизогуби). На жаль, не виявлено поховань архімандритів монастиря, імена яких приведено серед списків похованих у соборі. Можливо, їх ховали на цвинтарі за межами храму. На нашу думку, один з архімандритів обителі домонгольської доби міг бути похований в північній галереї, в гробниці, перекритій шиферною плитою з вирізьбленою літерою «Г», яка, на думку автора розкопок А. А. Карнабеда, є ініціалом померлого. Беручи до уваги аналогію з корсунської паперті Софії Новгородської, подібні літери мали числове значення,¹⁸ яким в синодиках або інших списках відповідало ім'я ієрарха.

Серед п'яти пам'яток архітектури давньоруського періоду, які збереглися до нашого часу, розглянуто некрополі трьох храмів Чернігова: Спаського собору, Борисоглібського собору, Успенського собору. Некрополі П'ятницької та Іллінської церков залишилися не описаними.

Некрополі Чернігова в цілому, як храмові, так і монастирські, міські, вивчені не повно, тому потребують подальшого більш глибокого дослідження, на що ми сподіваємося у майбутньому.

Джерела та література:

- 1 А. Н. Ефимов. Черниговские кафедральные соборы златоверхий Спасо-Преображенский и Борисоглебский. — Ч., 1908.
- 2 Новая скрижаль. — С—П., 1857.
- 3 Прибавление к Черниговским Епархиальным известиям (неоф. ч.) 1863. — С. 307.
- 4 Платонов. Черниговские кафедральные соборы и их достопримечательности. — Чернигов., 1899.
- 5 М. К. Бережков. К истории Черниговского Спасского собора. — М., 1911. — С. 7.
- 6 Там же.
- 7 М. Макаренко. Черниговский Спасс. — К., 1929. — С. 36—38.
- 8 Милорадович. Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского. — Чернигов., 1890.
- 9 Там же.
- 10 Черниговские епархиальные известия (неоф. ч.). — 1908., — № 13. — С. 495.
- 12 Там же.
- 13 Милорадович. Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского. Ч., 1890. — С. 21.
- 14 Н. В. Холостенко. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. — Советская археология. — 1967. — № 2.
- 15 ДАЧО. — Ф. 679. — Оп. 4. — Спр. 492.
- 16 Прибавление к Черниговским Епархиальным известиям. (Часть неофициальная) 1902. — № 24. — С. 856—864.
- 17 Тимошенко В. І., Ватаву Н. В. Знахідки з поховання Леонтія Полуботка // Архітектури та археологічні старожитності Чернігівщини. — Ч., 1992. — С. 117—119.
- 18 Янин В. Л. Некрополь Новгородского Софийского собора. — М., 1988. — С. 144.